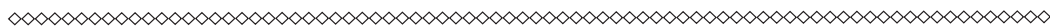


# МОВОЗНАВСТВО



УДК 81'373.7:821.161.2-32

ПРИНА ПАВЛОВА,  
ОЛЕНА КОНОВАЛОВА  
(Полтава)

## ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В МАЛІЙ ПРОЗІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

*Ключові слова:* фразеологічна одиниця, семантика, структура ФО, явище оказіональних змін, оказіоналізм, мала проза Олесь Гончара.

Питання про природу фразеологічної одиниці (ФО) як мовного знака вторинної номінації та елемента художнього тексту досі залишається дискусійним. Проте незаперечним є той факт, що стійкі словосполучення й контекст перебувають у постійній взаємодії та взаємозалежності. Художнє мовлення створює найсприятливіші умови для розкриття семантичних і стилістичних потенцій фразеологізмів сукупно з іншими мовними одиницями, у ньому актуалізуються нові значення й смисли, відтак звичні предмети, явища, дії увиразнюються, а читач ніби стає активним учасником процесу. «Єдність у змісті фразеологічної одиниці номінативних і емоційно-оцінних елементів дає можливість письменникові використовувати фразеологічні одиниці для передачі як логічного змісту думки, так і уявлення про щось, а через останнє – і для вираження емоційного ставлення до предмета думки», – зазначає М. Шанський [5, с. 16]. Науковий інтерес до дослідження ФО в художніх творах класиків засвідчує, що фразеологія зберігає кращі зразки індивідуально-авторської письменницької майстерності. Вивчення фразеології на основі творів художньої літератури уможлиблює з'ясування активних мовних процесів у різних функційних умовах, стилістичних спроможностей не тільки загальномовних ФО, а і їх оказіональних трансформацій, осмислення глибинних взаємозв'язків фразеологічної семантики й прагматики.

Аналізуючи кращі зразки української літератури щодо використання в них стійких експресивних висловів, можемо з упевненістю твердити, що твори Олесь Гончара – це взірці майстерного користування мовним багатством українців. Зі сторінок творів різних жанрів з нами спілкується високодуховний митець, котрий зі скарбниці народної мови майстерно вибирає потрібні пазли для художнього шедевру, де по-новому звучить кожне слово літературної мови, вкладене в уста таких різних його героїв, автор забезпечує його естетичну результативність, довершуючи свої тексти елементами живого народного мовлення. Завдяки цьому реципієнт сприймає того ж самого Миколу Баглая, головного персонажа роману «Собор», не як ідеальну особистість, яку зображували філософи-раціоналісти, а як товариша, сусіда чи знайомого, людину своєї епохи.

Особливості мовотворчості Олеся Гончара вже були предметом дослідження багатьох українських лінгвістів. Так, мовний світ письменника на різних рівнях досліджували Н. Бойко, В. Галич, С. Кондратенко, О. Богданова, Т. Рудюк, Е. Боева та ін., мовні проблеми на сторінках «Щоденників», публіцистичних творів та епістолярію найрозлогіше обстежені в працях М. Степаненка, С. Ігнатєвої. Проблеми, порушені письменником, і сьогодні актуальні в контексті вже нових реалій, тому на часі й нові підходи до аналізу мовного матеріалу, зокрема й фразеологізмів, якими активно послуговується митець.

**Метою** пропонованої статті є з'ясування структурно-семантичних та функційних особливостей фразеологічних одиниць у малій прозі Олеся Гончара. **Матеріалом** для дослідження слугували фразеологізми, отримані шляхом суцільної вибірки з художніх текстів малих прозових жанрів Олеся Гончара («Бригантина», «За мить щастя», «Літньої ночі», «У бабусі», «Двоє вночі», «Летять усміхнені птиці», «Усман та Марта», «Жайворонок», «Соняшники», уривки з незакінчених творів «Із творчих задумів» та ін.).

Зображуючи світ у всій його багатоманітності, людину як найбільшу цінність, порушуючи глобальні проблеми добра і зла та пропонуючи шляхи утвердження найвищих моральних цінностей у житті, Олесь Терентійович Гончар у своїх повістях, новелах, оповіданнях використовує найяскравіші взірці фразеологічного багатства мови, різні за будовою, значенням, походженням, стилістичними потенціями й виконуваними функціями. Вилучений мовний матеріал можна об'єднати в кілька груп.

Для увиразнення індивідуального бачення світу письменник насичує художнє полотно своїх текстів різними за будовою ФО. В обстежуваних текстах зафіксовані одиниці, співвідносні зі структурою і словосполучення, і речення. Наголосимо, що кількісну перевагу, як і в мові загалом, мають фразеологізми першого типу (*бути на сьомому небі, ставити на місце, давати одкоша, замилювати очі, мотати нерви тощо*): – *Орден вічного щастя, – жартував котрийсь, а Сашко, видно, **почувався на сьомому небі*** («За мить щастя») (*почуватися на сьомому небі – відчувати себе (бути) щасливим*); *Якби воля Петра Дем'яновича, **ставив би таких балакунів на місце*** («Чорний яр») (*ставити на місце – певними діями, зауваженнями змусити когось опам'ятатися від зарозумілості, нескромності*); *О, доки дідусь був живий, я й **горя не знала*** («Бригантина»); *Проте цього разу ніщо не допомогло, **сили двигунові таки забракло, і десь з половини підйому водій змушений був дати задній хід, спуститись назад аж у балку, звідки, розігнавшись, знову **кидав** машину вперед, **ніби на таран***** («Людина в степу»).

Функційно виразні й фразеологізми-речення (*де не сій, там і вродиться; менше б слів, а більше діла; хата ходором ходила, жах охопив, шукай вітра в полі, не твоя копа молотиться*): *Стрижена голова нового пасажира з'являлася всюди – **де не сій, там і вродиться*** («Дніпровський вітер») (*де не сій, там і вродиться – так говорять про людину, яку скрізь можна зустріти, побачити*); *У хаті Пальминого хазяїна було повно людей, там гуляли й танцювали – **хата ходором ходила, а Пальма, зігнувшись, сиділа під вікном*** («Пальма») (*ходити ходором – сильно трясатися, двигіти, хитатися*).

Проблема значення в мові, а передовсім у лексикології і фразеології, складна й дискусійна. Вона поглиблюється, якщо аналізуємо актуалізацію його в тому чи тому контексті, що запускає надзвичайно активний процес взаємодії між мовними одиницями різних рівнів. Насамперед це стосується слів, позаяк зміст будь-якого слова в лексичному оточенні, а тим паче у складі фразеологічної одиниці, що потрапляє в контекст, обростає новими смислами й значеннями, часто непомітними під час поверхового аналізу. Це зазвичай потребує від дослідника неабиякої лінгвістичної вправності й мовного чуття, щоб долучити до тайнства обстеження фразеологізму всі можливі екстра- та інтралінгвальні чинники, аби відчути той важливий посыл письменника своєму читачеві.

Відповідно до семантичної класифікації ФО, запропонованої В. Виноградовим і доповненої М. Шанським, у малій прозі О. Гончара фіксуємо такі фразеологізми:

– фразеологічні зрощення: *в сірка очей позичати, скакати в гречку, замилювати очі, байдики бити й под.* (Позвикали **в сірка очей позичати**, а я наполичавсь («Кресафт»)) (*у сірка очей позичати* – втратити почуття сорому, власної гідності); *Глянеш, скільки тих старшокласників – парубчаки ж, траси б могли будувати, а вони ціле літо байди б'ють...* («Бригантина») (*байдики бити* – нічого не робити, нічим не займатися);

– фразеологічні єдності: *робота кипить у руках; душу вимотувати; обмирати десятою дорогою; кінця не видно та ін.* (*За що б не взявся – робота кипіла в його руках*, і мрійлива світла усмішка весь час не сходила йому з лиця («Усман та Марта»)) (*робота кипіла в руках* – роботу виконують швидко й успішно); *Наче душу з тебе живцем вимотують* («Пороги») (*вимотувати душу* – завдавати клопотів, мук, страждань кому-небудь, набридаючи чимсь неприємним);

– фразеологічні сполучення: *очей не зводити; мати рацію; даватися знаки; давати раду; брати участь і т. ін.* (*В паперових, у целофанових кульках несуть свої вогники у вулички, до автобусів, очей з нього не зводять, щоб не погасло...* (із творчих задумів «Вечірні вогні»)) (*очей не зводити* – пильно дивитися, слідкувати); *Маша сама – проти звичайного – участі в цих розмовах не брала, сиділа на пеньку біля свого намету, аж ніби чимось присмучена* («Маша з верховини»);

– фразеологічні вирази: *спішить, наче з голодного краю; про вовка промовка; в малому тілі – великий дух; дійде тут ниточка до клубочка та ін.* (**Про вовка промовка!** («Халяра»)) (*про вовка промовка, а вовк і в хату* – народна приказка); *Не роби дороги! Спішить, наче з голодного краю* («У бабусі»)) (*наче з голодного краю* – про людину з великим апетитом).

Загальновідомо, що важливою рисою художнього стилю є використання в ньому елементів інших функційно-стилістичних різновидів мови. Чим вищий рівень майстерності письменника, тим гармонійніше такі елементи поєднуються. Так званим стилістично забарвленим фразеологізмам властивий ряд загальних ознак, зокрема стильова належність, закріплення за певними сферами спілкування, а також перебування за межами літературної мови. Сказане пов'язане з поняттями експресивності, емоційності та оцінності. Про перспективи й завдання стилістичних досліджень у царині фразеології В. Виноградов писав: «...точно вказати на обсяг і проблематику тих розділів фразеології, які частіше віддають стилістиці, надзвичайно важко.

В усякому разі, до стилістики належить характеристика експресивних відтінків фразеологічних одиниць, визначення сфер мовлення й літературно-жанрових меж її уживання. Крім того, до стилістики включається вивчення та оцінка фразеологічних штампів, шаблонів (або кліше), що побутують у тій чи тій сфері мовлення» [2, с. 78]. Основними функційно-стильовими рядами фразеологічних одиниць є книжні, фольклорні, просторічні й розмовні. Прикметно, що в обстежуваних творах О. Гончара найчастіше фіксуємо розмовні та просторічні, які властиві усному мовленню, причому кількісне домінування таких одиниць у мові загалом фіксують і лексикографічні джерела (*матері його ковінька, забудьків найвса; добру будку роз'їсти, молоти язиком, голова без пуза – як справка без печатки, і вухом не веде й под. (Уперте, матері його ковінька!* («Пальма») (*матері його ковінька* уживається для вираження незадоволення, обурення, досади з приводу чого-небудь); *Хлоп'я спідлоба вивчально позиркувало на свого майбутнього наставника: кремезняк, плечі вліті, обличчя червоне, щокате, – добру будку роз'їв на флотських харчах* («Бригантина») (*добру будку роз'їв* – про людину із зайвою вагою чи широким обличчям).

Порівняно нижчу функційну активність мають одиниці інших названих груп. Так, книжні автор використовує для створення відповідної атмосфери урочистості, піднесеності мовлення, або ж залежно від контексту вони виконують протилежні функції: *Начіпляли ж вони тобі, – посміхнувся директор, вчитуючись у папери особової справи. Дисгармонія поведінки... Важкий характер... Виняткова впертість, перекірливість, непослух... Підвищена реактивність нервової системи,* – далі вичитував директор, – *надміру загострений інстинкт свободи... Нахил до фантазій, спалахи агресивності...* («Бригантина»); *У нього це ніби ідея фікс: на волю, хоч умри!* («Бригантина») (*ідея фікс* – невідступна, настирлива ідея, думка). Трапляються й випадки вживання стилістично нейтральних фразеологізмів, що найменш експресивно забарвлені, проте й вони завжди доречні, увиразнюють сказане: *Строєм, форсованим маршем добулись вони в ці гори, і старший лісничий, що розподіляв їх, вишикуваних на галявині, окидав шеренгу поглядом суворим і зболеним, та й чи може бути інший погляд, коли перед тобою серед курсантів стоїть у шерензі і твій рідний син?* («Летять усміхнені птиці») (*окидати поглядом* – розглядати, обдивлятися щось, когось); *Не суди його суворо. Зараз багато хто дивиться на такі речі крізь пальці* («Білий лотос») (*дивитися крізь пальці* – свідомо не звертати уваги на що-небудь недозволене; навмисно не помічати чогось недозволеного в чіїх-небудь діях, учинках); *І повір, що для твого ж добра ми зараз шукаємо з тобою спільної мови...* («Бригантина») (*шукати спільної мови* – намагатися порозумітися, знайти компроміс).

З-поміж усіх проаналізованих творів повість «Бригантина» – перлина фразеологічного багатства. Досліджувані одиниці структурують текст, роблять висловлення лаконічним, є виразним засобом характеристики персонажів: *Одразу видно, що людина має свою думку і вдачею не з полохливого десятка* (*не з полохливого десятка* – про сміливу людину); *А тепер ось Три-тузний таке наклепує, набрехи зводить перед лицем комісії, мабуть, щоб вислужитись перед нею...* (*зводити набрехи* (*наклеп*) – поширювати неправдиві відомості); *Може, в чому й згущено фарби, але ж диму без вогню не буває* (*згу-*

щувати фарби – розповідаючи або зображуючи, надміру посилювати, перебільшувати що-небудь; *димю без вогню не буває* – на все є своя причина) тощо.

Важливим є й той факт, що фразеологічні словники часто використовують ілюстративний матеріал із творів Олеся Терентійовича (*Цей у житті не пропаде, цей зумів впіймати вовка за вухо!* («Бригантина») (*упіймати вовка за вухо* (за *вуха*) – виявити сміливість, кмітливість, спритність; зуміти використати що-небудь з користю для себе) – фразеологічний словник української мови «Словопедія»).

У художньому світі прози О. Гончара на тлі всіх мовних засобів вияскравлюються оказіоналізми. За визначенням О. Селіванової, «оказіоналізми (від лат. *occasionalis* – випадковий) – це мовні одиниці, які належать до складу стилістичних неологізмів, створених в ідіостилі певних авторів, і не набули поширення. Оказіоналізми увиразнюють індивідуально-авторське мовлення, надають йому експресивності, емотивної забарвленості, нерідко їх створюють за нетрадиційними словотвірними зразками і з порушенням мовних норм» [3, с. 424]. В аналізованих творах О. Гончара виділяємо такі різновиди структурно-семантичних оказіональних змін фразеологічних одиниць: субституція (заміщення одного іншим, звичайно функційно схожим), поширення, еліпсис. Наприклад: *Той у нього «забудьків найвся»...* («Чорний яр») (*забудьків найістися* – забути щось важливе, трансформація з *блекоти найістися* – очманіти, збожеволіти). Семантична структура авторських новотворів здебільшого складніша, оскільки її формують у той чи той спосіб нові складники з новими значеннями, що запускають на новому рівні процес взаємодії між елементами, координований контекстом, водночас на нову структуру продовжує впливати значення первинного фразеологізму, що зазнав трансформації.

Семантико-граматичні особливості фразеологічних одиниць зумовлені специфікою фразеологічного значення, синтаксичною спеціалізацією фразеологізмів, а також морфологічними властивостями слів, що ввійшли до складу одиниці. ФО за характером їхнього значення й виконуваними синтаксичними функціями в реченні поділяють на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові й вигуківі. У творах О. Гончара найчастіше фіксуємо фразеологізми, котрі слугують для характеристики людини, її поведінки, емоційного стану, стосунків у колективі, а саме:

– іменникові: *притча во язицех, гордіїв вузол, морський вовк* (*Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоті* («За мить щастя») (*притча во язицех* – історія, подія, яку всі обговорюють); *Життя постійно в'яже свої гордієві вузли, але кому тепер легко?* («Чорний яр») (*гордіїв вузол* – складні переплетіння обставин, заплутані питання);

– прикметникові: *крокодилові сльози; бути у зеніті слави; скупий на слова* (*Художник був у зеніті слави, розум його пломенився могутньо, і зблизитися з ним бажано було навіть вождєві* («Двоє вночі») (*бути в зеніті слави* – бути популярним, відомим);

– дієслівні: *товкти воду в ступі; давати прикурити; братися за петельки; кидати жарти; дати маху* (*Сном-духом не знаємо, – виправдовувався бригадир.*

– Самі ламаємо голову: хто б міг? («Зірниці») (ламати голову – напружено думати, сном-духом не знати – нічого не знати про щось);

– прислівникові: з відкритим серцем; з дурної голови (Хазяїн хутора не відзначався особливою привітністю, господня теж була стримана, скупа на слова, зате донька їхня – білявеньке, зовсім ще юне дівча – линула до бійців з відкритим серцем і не приховувала свого захоплення приходом наших військ до них на хутір («Усман та Марта») (з відкритим серцем – щиро, відверто);

– вигуків: *Ні пуху ні пера!* («Чари-комиші») (ні пуху ні пера – так говорять, коли бажають успіху).

Майстерність індивідуального стилю Олеся Гончара полягає в тому, що він використовує фразеологічні одиниці, відмінні за походженням, а це ще раз потверджує широкий спектр порушуваних у творах проблем. Більшість фразеологізмів, які функціонують у малих жанрах письменника, виникли зі словосполучень на позначення вчинків людини в різних ситуаціях, родинних стосунків, реалій побуту, сфер діяльності людини; із релігійної сфери; античної культури або ж є крилатими висловами (Станеш потім питати, де був, а він тобі як засипле сім мішків гречаної вовни, нарозказує, тільки слухай... («Бригантина») (сім мішків гречаної вовни – нісенітниця); До гатки своєї, Петре? Воду носити решетом? («Чорний яр») (носити воду решетом – робити марну роботу); Бо хоч залицяльників тут не бракує, проте Маша не раз уже привселюдно давала одкоша то одному, то другому, особливо буфетникові, дебелому чолов'язі з амністованих, що найупертіше в'язнув до неї («Маша з верховини») (давати одкоша – відмовляти у взаємному коханні); Мов з хреста знята – така вона була, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти («За мить щастя») (мов з хреста знятий – дуже блідий, змучений, із хворобливим виглядом); Один філософ казав: «Світ ловив мене, та не спіймав», але то був, певне, недосконалий світ... («Бригантина») («Світ ловив мене, та не спіймав» – вислів Г. Сковороди) і под.).

Багатство мови художньої прози О. Гончара вимірюють не лише кількістю тих фразеологічних одиниць, які він використав, але й тим, наскільки вміло вплетений фразеологізм у текстове полотно. В обстежених оповіданнях, повістях ФО виконують такі функції: оцінну (викликають у читача певне ставлення – позитивне чи негативне); емоційно-експресивну (виражають позитивні чи негативні почуття, характеризують психічний стан мовця); гумору і сатири; відтворення внутрішнього стану персонажа (природно, що численні фразеологізми групуються навколо слів «душа» і «серце» як виразників психічного стану людини, її настроїв, переживань та почуттів) (Те, що Вустина весела і танцюриста, ще не факт, що в гречку скаче, – говорив Конон Макарович, роздратовано присьорбуючи («Зірниці»); Ніхто цього руху й не помітив, чи вдали, що не помітили: зрештою, в таких випадках тут не один хапається за серце («Кресафт»); Після того, було, місця собі не знаходжу, як зашумлять пороги («Пороги»)).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що фразеологічні одиниці, ужиті в творах малих жанрів О. Гончара, мають виразні структурні, семантичні, семантико-граматичні та функційні ознаки, зумовлені вимогами контексту, вони стають «чинником породження нових значеннєвих планів і суб'єктивізації художнього тексту, виявом його абсолютного антропоцен-

тризму» [1, с. 8] і, структуруючи художнє мовлення письменника, виступають виразним репрезентантом його ідіостилю.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. І. Бойко. – К., 2006. – 20 с.
2. Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 60–87.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля ; К., 2006. – 716 с.
4. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
5. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – 3-е изд., исправ. и доп. – М. : Высш. шк., 1985. – 231 с.

**ИРИНА ПАВЛОВА, ЕЛЕНА КОНОВАЛОВА**

### ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В МАЛОЙ ПРОЗЕ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

В статье исследуются семантико-структурные и функциональные особенности фразеологических единиц, полученных путем выборки из произведений малых прозаических жанров Олеся Гончара. Представлены классификации фразеологизмов, зафиксированные в текстах повестей, новелл и рассказов писателя. Выявлена специфика окказиональных изменений ФО.

**Ключевые слова:** фразеологическая единица, семантика, структура ФЕ, явление окказиональных изменений, окказионализм, малая проза Олеся Гончара.

**IRYNA PAVLOVA, OLENA KONOVALOVA**

### PHRASEOLOGICAL UNITS IN SMALL PROSE OF OLES GONCHAR

The article deals with structurally-semantic and functional peculiarities of phraseological units obtained by sampling from Oles Gonchar's small prose's genres' writings. Diverse idioms' classifications substantiated on the writer's novels', narratives', and stories' texts were elaborated in succession. The specificity of phraseological units' occasional changes as well as causes of properly-author idioms' creation has been ascertained definitively.

**Key words:** phraseological unit, semantics, phraseological unit's structure, occasional changes' phenomenon, occasionalism, Oles Gonchar's small prose.

Одержано 17.02.2015 р.